

ЧОВЕКЪТ ОТ ВОЙНИТЕ В ТВОРЧЕСТВОТО НА Г. П. СТАМАТОВ*

ГАЛИНА ДРОСНЕВА

В своята статия "Увод в българската литература след Освобождението" от 1926 г. Б. Пенев отчита, че за 47 години свободен живот пет години България прекарва във война и продължава: "...вследствие на войните създаде се у нас едно настроение на несигурност, неизвестност; в невъзможност да се понесе едно тежко очакване; нашата мисъл губи предишните си опори, и което е още по-печално, отслабва волята да се дири изход, да се намерят други морални и духовни опори"¹. Оказва се, че човекът е безсилен да промени себе си и минал през няколко войни, е попаднал в нова война — воюване със себе си. Злото не е само в неговите дела, то е в самия него. Реалното е нещо различно от това, което виждаме, чуваме, усещаме. Съществуват непознати сили, които ни управляват и Стаматов тръгва да ги дири. Ще съумее ли човекът да събере частите на разпокъсаната си душа?

Бихме могли да потърсим някакъв отговор или по-скоро опит за отговор в два от "най-психологическите" разказа на Стаматов — "Отложено самоубийство" и "Малкият Содом". Времето след войните, човекът във войните и след войните ("изгубеното поколение") с неговата трагическа чувственост, обременена със страх и самота, невъзможността му да се приспособи към новия начин на живот, който всички около него намират за съвсем нормален и естествен, е обект на изображение в тези творби. Кризата в живота на героите настъпва, когато те правят най-страшното откритие на своето съществуване — че истинският свят не е такъв, какъвто са мислели, и че най-установените схващания не стават за нищо друго, освен за ежедневни ежби и отвъд тях те са неверни. "И България не обичах, тъй както я обичат — не кресях за нея по площади"² ("Отложено самоубийство"). Невярно се е оказало и схващането им за време и пространство.

* Върху творчеството на Г. П. Стаматов авторката се спира и в предишното си проучване. Вж. Д р о с н е в а, Г. Из творчеството на един бесарабски българин - Г. П. Стаматов. — В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том трети, В. Търново, 1994, 323—330.

Кой е героят в разказа “Отложено самоубийство”? Писателят е поставил подзаглавие “Намерен дневник”, с което явно демонстрира желанието си да се дистанцира от Аз-героя на разказа и още нещо — да убеди читателя в абсолютната достоверност на разкритите преживявания. Авторът си служи с разпространен реалистичен похват в европейската литература от XVIII в. насам — структура на повествованието чрез дневници, откривани в чекмеджета и бюра и използване на самия литературен герой като повествовател. Въпреки желанието да се отдалечи от своя герой, Стаматов проговорва чрез персонажа, героят се превръща в цитиращ автора си герой. Самият автор е едновременно и в своя разказ, и вън от него. Аналозите, които могат да се открият, са многобройни.

Подзаглавието на разказа е и първата крачка към внушението, че Аз-героят на разказа може да бъде всеки съвременник на Нова България. Героят е минал през различни съсловия: “Бях дете, гимназист, студент, чиновник, офицер през войните.” И въпреки това остава извънсъсловен и неопределен. От началото на разказа до края той запазва своята анонимност. Неговият дневник е духовната автобиография на модерния човек, на човека, изгубен в света от други човечи. Основният проблем, който го занимава, е свързан с неговата “идентификация”. Кой е той, къде е? Въпросите, насочени към преоткриване на загубената му самоличност, се налагат със своята настойчивост и повторемост: “Уж съм аз — а не съм.” (“...губех се в тълпата.”). “...не се чувствам отделна личност — не. Парче от голямо може би, но чуждо тяло.” (“Аз — аз де се дянах?”) “И кое е именно нашето “аз”? Фамилията? Лицето? Душата? Дрехите?” Подлага на анализ собствената си личност, иска да се самоопознае, но опитите му остават неуспешни. Не намира отговор на натрапчивите въпроси, пропада в опита си да се себеоткрие и намери. Отчаянието и безнадеждността побеждават в “битката” между Аз и Ти — “Той не е той”: “Уж съм аз — а не съм”. Лабиринтът на себеопознаването го е извел в задънена улица — той е пропаднал в опитите си да се постигне. Доразрушил е онова, което се е опитвал да изгради.

Връщането към себе си е нямало смисъл. Авторът като че ли не търси решение на проблема, а констатира душевни състояния. Разказът свършва там, откъдето е започнал. Изходната точка на повествованието съвпада с финала, за да излезе на преден план безизходицата, в която се намира човекът на новото време.

Героят е скован от невъзможността си да действа, да се бори, да се съпротивлява. Той е един статичен самотник, инертен, съзерцателен, затворен в себе си. Достигнал пълен взрив на емоциите, на истинското у човека, той осъзнава краха на собствената си личност, на личността изобщо, на хората около себе си. Изгубен във времето и света, в който живее, героят търси първопричините за своята самота — във войните, в другите, в себе си: “Войните бяха ужасни. Но ужасите и мъките дойдоха — когато се свършиха те.”

Самата война достатъчно спомага, за да се осъзнае жестокостта на разделя-

щите сили. Разпадането не затихва и в следващия период на несигурност, финансовите инфлации се съпътстват от инфлации на духовни ценности. Човекът сякаш е тръгнал към нищото. Прочутият възглас на Ницше “Бог умря” започва да звучи все по-силно и не се отнася само до религията, а до всичко ценно и дълбоко в човешката история — идеали, естетика, култура. “Аз!”... Има ли нещо по-ценно от човека? То е по-горе от Бога, защото Бог не е моето “аз”. Можеш да загубиш богатство, слава, име, даже чест — и пак да живееш. Загубиш ли своето “аз” — смърт.” — констатира героят на “Отложено самоубийство”. “Моят Бог умира, в нови богове не мога да вярвам.” — изповядва Митя Абаров в “Малкият Содом”.

Неверието и остро крещящата нужда от вяра, липсата на любов и потребността от любов, отсъствието на човечи в света от хора и необходимостта от срещата поне с един човек, чертае образа на човека в екзистенциална криза.

Болезнено отеква въпросът: “Няма ли поне един човек в света да не може да живее без мене?”, за да разкрие онази празнота в живота, наречена самота. И няма значение финалът на разказа — прекъснатият дневник, отложеното самоубийство, защото разкъсващата болка и крещящите думи, изречени преди това, са разкрили бавното и мъчително убийство на личността, нейното фиктивно съществуване, кратък живот и дълго умирање. Физическото самоубийство само би регистрирало и документирало края на един човешки живот, загубил своя смисъл много преди това. Затова и актът на отлагането на самоубийството не носи смисловата натовареност на разрешените противоречия, на спасената самоличност, на победилия живот. Отложеното самоубийство е прекъснат размисъл за смисъла и безсмислието на човешкото съществуване в света на фалша и абсурда. Сред хаоса, ада, безредието, безсмислицата той се стреми да преодолее своя кошмар.

Настъпва “всеобщата криза” — предупреждават автор и герой. Налице са дефицитът на човешки взаимоотношения, липсата на пълнота и чувство за пълноценност, невъзможността за адаптация към новите условия на живот. Човекът е прекъснал родовите си корени и все по-често се чувства “чужденец” или “емигрант” в собствената си родина. Все по-мъчително и по-настойчиво се загнездва чувството, че не тук, в собствената родина, а “там, в чужбина, щеше да се събуди в нас нещо човешко.”

“Отложено самоубийство” е един реквием на погребаните ценности, на погребаните илюзии, на погребаната личност.

“Намереният” дневник би могъл да има за притежател мнозина следосвобожденски българи. Той би могъл да бъде дневник и на Митя Абаров, героя на разказа “Малкият Содом”. Той също се чувства ненужен, ограбен, объркан. С не по-малка настоятелност той иска да разбере кой е и къде е. За да разбере настоящето, в което е попаднал, и за да превъзмогне чувството си за вина, продиктувано от несъответствието между изискванията на съвестта и собстве-

ните действия в новата ситуация, той подлага на преосмисляне и мъчителен анализ миналото. Оказва се, че той е човек, който живее в миналото със спомена, че идва от миналото и носи неговите “остарели” вече в “Нова” България ценности. И трагедията му е продиктувана тъкмо от това разминаване на минало и настояще. Митя Абаров се осъществява в миналото и с миналото, когато всъщност реалният му живот протича в настоящето. Реалният му живот вече няма реално настояще, защото той живее със спомена за миналото, а бъдещето е неясно. Нещо повече — входът към бъдещето носи ужаса и страха на настоящето. Героят е попаднал в безвремието и безпространството. “Понякога му се струваше, че е паднал на земята от друга планета. Той идва от друго време, носи това време в себе си и “възкръснал” в реалното настояще, не знае къде е и кой е — чувства се “чужденец” или пък “пуснат от лудницата”. Още по-малко би могъл да си представи къде е неговото място в бъдещето. Кой е неговият истински живот — тук в настоящето, или там, някъде, в миналото — преди войната, на фронта или в поредната “нова” България след войната? Реалното пространство, тази поредна “нова” България, не е неговата България. Той не иска и не търси други пространства и други родини, защото неговата родина е една и неговото истинско пространство е неговата България, но тази България и това негово пространство вече ги няма. От тях е останало онова, зад което се крият “новите” българи и “нова” България. “Колко думи, колко чувства и всичко е фалш — и тука, и там! И проляната кръв, и пролените сълзи...” — разсъждава, проникнат с много болка, Митя Абаров. А самият Стаматов извън разказите ще заяви: “Когато празнуваме деня на Ботев и го сочим на света — приличаме на стара проститутка, сочеща на клиентите портрета, когато и тя е била девствена.” (“Из бележниците. Мисли.”)

Абаров изживява един от най-големите парадокси в своя живот — завърнал се с “унижение след ужаси в окопите”, при срещата си със следвоенна България постепенно осъзнава, че на фронта е било “по-добре, по-леко на душата...” Там, на фронта и в плен, се е чувствал всъщност свободен човек, а не тук, не в плен. Там се е чувствал българин, човек. Там не се е срамувал, не е изпитвал чувство за вина пред потомството, на което няма да има какво да завещае. Там връзките му с родината, родния град, близките са били много по-силни, не са били прекъснати. Завръщайки се в България, по пътя към София, Митя Абаров изживява она възторг на дядо Йоцо, който е непознат на физически зрящите и духовно слепи следосвобожденски българи: “Сън ли е? Той пътува с български трен, наоколо наша земя, роден говор — безсъдържателен, груб, но свой, по-сладък от мелодичния италиански език... Той диша свободно, жадно гълта българския въздух — живее. България. Обича я, обичал е и ще обича България.” Но ако слепецът на Вазов живее и умира с възторга и любовта, Митя Абаров ще изживее апокалиптичния ужас на завръщането — крушението на илюзиите и кризата на личността, която не може да се приспособи към новия начин на

живот, възприет като напълно естествен и нормален от всички останали. Така един от най-древните митове — митът за завръщането — се деформира: героите не са герои, илюзиите за най-човешките неща са развенчани. “Мъченици може би. Какво сме направили? Победителя не съдят, а победеният е виновен и без съд. Геройство без победи е нищо. И имало ли е герои?...”

Настъпва и пълният срыв в семейните отношения, разривът с най-близките. Микросветът на Митя Абаров — родът и семейството — са сякаш непознати и чужди, не са това, което са били, не са тези, които е познавал и обичал: “Аз ли се промених, или те? ... Такива ли бяха в окопите? Не! Там бяха хора, българи. Сега нищожества. Невидима ръка ги деградира”.

Големият мотив на следвоенните поколения в западноевропейската литература — “измамата отечество” — заляга в разказа “Малкият Содом”: “А България? Туй е фикция...” Унищожената до неузнаваемост родина след завръщането от войната и родината-спомен, родината-реалност и родината-илюзия е една от водещите опозиции в тази творба на Стаматов, определяща и психологическите преживявания на героя.

Митя Абаров се оказва човек без родина, без дом (родния дом — “и те го продадох” — така както са продали себе си, така както са продали България: “Родната къща, всичко наоколо му се виждаше чуждо.”), без близки, без приятели. Прекъснати са връзките с всичко онова, което е било част от него. Настъпва моментът на самоопределяне и себенамиране. Всичко хубаво, целият живот е назад, настоящето е съпреживяване на миналото в размисъла на самотата. Действително протичащото време в разказа, обаче, ще победи миналото, спомена, завръщането.

Българската литература познава и един друг самотник, изправен пред проблема за родовото отчуждение, завръщаш се в бащината къща — самотникът на Дебелянов в елегията “Да се завърнеш...” И няма значение, че у единия завръщането е въображаемо, а у другия — реално. И двамата герои ще изживеят драмата на спомена и драмата на завръщането. Единият е “печален странник”, другият — “сирак”, “чужд гост”, “сам”, “нищожество”. И двамата носят трагиката на обречения на незавръщане човек. И двамата са лишени от бъдеще, и двамата се прощават с мечтата за бъдещето, с мечтата за своето реално завръщане — единият във въображението на спомена, другият — в действително протичащото време на разказа. И двамата завинаги остават отчуждени и страдащи в миналото. И двамата търсят опора на вътрешния си психосвят във външните материални знаци, символи на родовото начало и родовите връзки — къщата, двора, стаята...

“Митя отива към старата къща.”

“Голям двор, обрасъл с трева
между дърветата.”

“Митя се качи в неговата стая.

“Да се завърнеш в бащината къща.”

“Ти с плахи стъпки да събудиш
в двора...”

“Смирено влязъл в стаята позната

Празна, опустяла като душата му.”

(И преди това: “Би предпочел стаичката в старата къща.”)

“Нима това съм аз?”

“Родната къща, всичко наоколо му се виждаше чуждо. Той немаше свой кът — сирак. О, как би искал да бъде такъв, да няма никого.”

последна твоя пристан и заслونا...”

“О, скрити вопли на печален странник /напразно спомнил майка и родина.”

И двамата изпитват болка и страдание по разкъсаната органична връзка с родовия корен. И все пак са различни. Лирическият герой на Дебелянов в спомена открива себе си и миналото му придобива нов живот в настоящето, макар и в мига на спомена. А героят на Стаматов остава чужденец и в реалното съпреживяване на спомена: “Родната къща, всичко наоколо му се виждаше чуждо.” Стаматов преобръща класическия модел на завръщането, разработен и в творбата на Дебелянов. Ако в елегията на Дебелянов връщащият се (макар и в спомена) е вече друг, а тези, при които се завръща са си същите, то Митя Абаров се завръща непроменен в един свят, който се е опитал да го отхвърли завинаги: “Аз съм същият, вие сте други!” Единият копнее да го “посрещне старата на прага”, да сложи “чело на безсилно рамо”, да чезне “в нейната усмивка блага” и дълго да повтаря: “Мамо, мамо.” Другият би искал да бъде “сирак”: “О, как би искал да бъде такъв, да няма никого.”

Кризата на личността е тотална. Завръщането в спомена, което е своего рода бягство от настоящето, бунт срещу действителността (романтичният мотив за бягството), опит за спасение от алиенацията, опит за възстановяване на прекъснатите връзки, е нямало смисъл — и в спомена, и в завръщането в стария дом, героят не е открил себе си. Той е пропаднал в огромна пропаст — оказва се безсилен да общува с момента, сегашния момент, момента след завръщането си от фронта; оказва се безсилен да общува и с миналото, защото макар и мит (митът “Нова България”), то е вече “вкостенен” мит. Поредната “нова” България е страна на унищожените легенди и развенчаните митове — не Родина, а Чужбина.

И ако в началото на разказа Митя Абаров, напускайки дома на семейството и близките си, търси самотата като плод на съзнателен избор на независимост, то по-нататък постепенно разбира, че не е възможно да избяга от самотата на света. Подобно на Лот в библейската легенда, той напразно ще се надява да намери макар и малко, но добри и честни хора в тази страна, в този град, в този Содом. “Сам! В България, между своите. Той ясно усещаше как наоколо му нещо умира — иде друго, чуждо.” (“Като Диоген търсеше той в мрачната и безгрижна столица човека.”)

Митя Абаров е представител на цяло едно поколение, “изгубено” поколение

с объркани съдби и ако Аз-ът в “Отложено самоубийство” отлага самоубийството, то Митя Абаров прави тази последна крачка. Смъртта му се превръща в изкупление за онази част от живота на новите българи, която е била бавно, макар и неосъзнавано, морално самоубийство.

Аз-ът в “Отложено самоубийство” и Митя Абаров в “Малкият Содом” са герои в изключително усложнена ситуация. И двамата са достигнали до състояние, когато не могат да живеят, както са живели, а не могат и да приемат новото, което им се предлага, Крайно напрегнатите ситуации, които те преживяват, разломяват неспасяемо съзнанието им и те не могат да отговорят на въпроса как по-нататък да се живее.

Разказите носят изстрадания личен опит на твореца, неговата болка, неговата самота. Едва ли биха могли да се посочат по-автобиографични творби в творчеството на Стаматов.

Заглавието “Малкият Содом”, което асоциира с библейския мит за Содом и Гомор, паратекстът след заглавието, който ни дава ясен ориентир за интерпретацията на творбата, мислите и думите на Митя Абаров, сходни и повтарящи се с голяма настойчивост и в други творби на автора, ни дават основание да разглеждаме този разказ като духовна автобиографична повест на Стаматов.

Прочутата и характерна за Стаматов дистанция между повестувател и герой като че ли точно в тази творба се размива напълно и активното авторово присъствие е повече от очевидно.

Г.П.Стаматов е от онези прозаисти, за които е не толкова необходимо да анализират действителността чрез художествени образи, колкото да утвърдят своята мисъл. Така в разказа “Чужденец” кучето със своята безсловесност и изолираност от хорския свят е противопоставено на човешката “дегизация, на този карнавал”, за да внуши за сетен път стаматовите мисли за живите покойници, които са загубили способността си да мислят, да чувстват, да действат, хора без биографии, отлети в “калп”, “фигури на пружини — с изкуствени човешки лица”. И в тоя мъртъв статичен човешки свят изпква със своята различност само “чужденецът”, кучето, животното, античовекът, антигероят. Кучето се превръща в персонификация на самотника, но това е един друг самотник — гордият, осъзнаващ своето превъзходство над другите. Кучето е “убеден философ-стоик”. То е свободно, защото не познава човешките страсти. Страшна е тази размяна на местата, на ролите... Къде е човекът? — е въпросът, който прозира между редовете на творбата, зад цялата тази алегория. Настъпила е най-трагичната и фатална метаморфоза: човекът се е превърнал в символ на неосъщественото начало, а кучето — вносител на човешкото.

“Човек ли е? Живее ли?” — се пита героят в разказа “Инвалид”, за да констатира: “Звяр станах” и “парче от озверено стадо”.

Във времена на криза не се знае със сигурност какво представлява отделният човек, защото в действителност не е нищо определено. Той е загубил ориен-

тацията си, останал е без свят, захвърлен в жалка безпътница.

Неспособен да живее в настоящето, без бъдеще, този герой търси опора в миналото. Мотивът за “връщането назад”, “връщането към младостта” — най-страстният повик в борбата срещу самотата и отчуждението — заляга в разказа “Инвалид” на Стаматов. Ако някога е съществувал, ако някога е живял, ако някога го е имало, то е било в миналото, в детството и ученическите години, защото тогава той е “живял, мислил и чувствал”. Затова и пътуването-връщане към младостта му осигурява своего рода безсмъртие — това е животът на неговото Аз, това е “целият му живот”. Той отчаяно иска да бъде “различен”, да бъде отделно самостоятелно същество, но в същото време се чувства напълно безпомощен по отношение на външната реалност. “В края на краищата — ни тука, ни там.” Къде е мястото му в тоя свят и този живот? “Обиден, унижен”, той ще продължава своето “активно бездействие”, едно постепенно умиране с диагноза: духовна нищета.

И не е толкова страшно, че е без пари, без работа. По-страшна е обречеността на човека в “новото” време, липсата на духовни ориентири, абсурдността на съществуването: “Нищо не произвеждаме освен деца — бъдещи по-големи просяци или безделници”. Не само настоящето, но и бъдещето на съвременния човек е безсмислено, защото той е обречен да бъде винаги сам и винаги излишен сред много други също сами и също излишни. Човечеството познава много и различни самотници. Робинзон е самотник на безлюден остров, Дон Кихот и Хамлет са самотници, изпреварили времето си, безумни мечтатели, сами в настоящето и несами в мечтите, в бъдещето. Списъкът може да бъде продължен... А героите на “новото” време са сами сред хора, сами в настоящето, сами в бъдещето.

Стаматовият самотник е самотник от друг тип, нов тип — самотникът на ХХ век. Неговата самота е всепоглъщаща и тя тепърва из страниците на литературата ни ще поставя въпроси, които съдържат отговори и отговори, които питат.

БЕЛЕЖКИ

¹ Пенев, Б. Увод в българската литература след освобождението. — В: Български критични. С., 1985, 160—162.

² Цитатите от творби на Г.П.Стаматов и посочваните разкази в скоби след текста са по изданието: Г.П.Стаматов. Съчинения в два тома. С., 1983.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА/LISTE DES ABRÉVIATIONS

- АДСВ — Античная древность и средние века. Свердловск.
 АКМ — Археологическая карта Молдавии. Кишинев.
 АО — Археологические открытия. Москва.
 АО в Крыму — Археологические открытия в Крыму. Симферополь.
 АО на новостройках — Археологические открытия на новостройках. Москва.
 Архив ГМЭ — Архив Государственного музея этнографии народов СССР, Ленинград
 Архив ИА АНУ — Архив Института археологии Академии наук Украины
 Архив РЭМ — Архив Этнографического музея в Петербурге
 БДА — Български диалектен атлас.
 БФ — Български фолклор. София.
 ВВр — Византийский временник. Москва.
 Вестник МГУ — Вестник Московского государственного университета
 ГАОО — Государственный архив Одесской области
 ГИБИ — Гръцки извори за българската история.
 ДА — Варна — Държавен архив — Варна
 ДАСИП, ПП — Државна архива Секретариата за иностране послове — Београд. Посланство у Паризу.
 ДВП СССР — Документы по внешней политике СССР
 Доклады ГО СССР — Доклады Географического общества СССР
 ЖМНП — Журнал Министерства Народного Просвещения
 ИБГД — Известия на Българското географско дружество
 ИИД — Известия на Историческото дружество
 ИНЕМ — Известия на Народния етнографски музей
 ИНМБ — Известия на Народния музей — Варна
 ИПр — Исторически преглед. София.
 ИРАИК — Известия Русского Археологического института в Константинополе
 КЕВ — Кишиневския Епархиалныя Ведомости
 КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
 КСХС — Кралство на сърби, хървати и словенци
 ЛИБИ — Латински извори за българската история
 МАЭ — Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого АН СССР
 МАИЭТ — Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. Симферополь.
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
 НА ИИ — Научен архив на Института по история при БАН

- НА РМ — Национальный архив Республики Молдовы
НБКМ-БИА — Народна библиотека “Св.св. Кирил и Методий” — Български исторически архив
- СА — Советская археология. Москва
САИ — Свод археологических источников. Москва.
СБНУ или СБНУНК — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина.
СЭ — Советская этнография. Москва.
ЦДИА — Централен държавен исторически архив. София.
BHR — Bulgarian Historical Review
BZ — Byzantinische Zeitschrift
EB — Études Balkaniques
JIES — Journal of Indo-European Studies
REB — Revue des Études byzantines
RESEE — Revue des Études Sud-Est européennes
SCTV(A) — Studi și cercetări de istorie veche și arheologie
ZStA — Zentrales Staatsarchiv — Potsdam